

Recenzja rozprawy doktorskiej p. mgr Łukasza Bartkowicza: *Założenia filozoficzne koncepcji wolności Amartyi Sena. Studium analityczno-krytyczne*, napisanej pod kierunkiem p. dr hab. Piotra Duchlińskiego, prof. AIK na Wydziale Filozoficznym w Akademii Ignatianum w Krakowie (Dyscyplina Filozofia)

Niniejszą recenzję przedkładałam w odpowiedzi na pismo o. Profesora Tomasza Homy S. J. Przewodniczącego Rady ds. Stopni Naukowych Akademii Ignatianum w Krakowie, w którym zwrócono się o przygotowanie recenzji rozprawy doktorskiej Pana mgr Łukasza Bartkowicza. Dysertacja doktorska p. mgr Łukasza Bartkowicza zakresowo mieści się w obszarze nauk humanistycznych w dyscyplinie filozofia i obejmuje zagadnienia z etyki i filozofii społecznej.

Doktorant podjął ważne zagadnienie jakim jest zbadanie założeń filozoficznych w ujęciu Amartyi Sena i ich wpływu na koncepcję wolności oraz rozwoju i dobrobytu człowieka. Uważa, że źródła omawianego autora mieszczą się w nurcie naturalistyczno-liberalnym. Główną tezę rozprawy Doktorant przedstawia i rozwija w trakcie szukania odpowiedzi na pytania:

1. Jakie założenia filozoficzne przyjmuje Sen w swojej koncepcji wolności?
2. Jak wygląda realizacja indywidualnej wolności człowieka w zróżnicowanych warunkach w wymiarze społeczno-ekonomicznym.

Ogólna charakterystyka pracy:

We Wstępie, Doktorant przedstawił aktualny stan badań omawianej problematyki we współczesnej filozofii i zarysował metodę badawczą, którą zamierza rozwinąć w rozprawie. Ową metodę badawczą w ujęciu Sena określił mianem politycznego pragmatyzmu. Uwzględnił w nim nie tylko wolność i odpowiedzialność człowieka ale i pragmatykę działania państwa. Cenną stroną wstępnych uwag jest wyjaśnienie głównych pojęć stosowanych w pracy: wolność, rozwój, jednostka, społeczeństwo, sprawczość, dobrobyt, liberalizm i ubóstwo. Podał również ogólną treść omawianych zagadnień w poszczególnych rozdziałach pracy.

W rozdziale pierwszym Autor omawia pojęcie wolności i ujmuje je w ścisłym powiązaniu ze sprawczością i dobrobytem. Tak pojęta wolność wiąże się ze swobodnym realizowaniem tego co dla jednostki jest wartościowe. Równocześnie ważny jest element sprawczości poprzez którą

jednostka czy grupa wpływa na zmianę danego stanu rzeczy (np. eliminacja płodu rolnego w dobie nadwyżki żywności czy spekulacji cen innych artykułów). Poszerzenie wolności człowieka – wg Sena – jest głównym celem rozwoju. Doktorant stara się pogłębić tę myśl i dlatego rozwija ważną kwestię związaną z wolnością negatywną i pozytywną. Widać to dobrze na przykładzie negatywnej wolności przedsiębiorstw, które zanieczyszczają środowisko i pozytywnej wolności obywateli do korzystania z nieskażonego środowiska. Odpowiedź na powyższe trudności – zdaniem Doktoranta – nie jest jednoznaczna i łatwa.

W rozdziale drugim i trzecim Doktorant omawia pojęcie zdolności oraz sposoby funkcjonowania człowieka. To one odzwierciedlają wolność osoby, która się decyduje na określony rodzaj życia. Ciekawe jest porównanie wolności wyboru w ujęciu Sena z porównaniem wolności samego Arystotelesa, który łączył wolny wybór i działanie człowieka z poznaniem intelektualnym dobra. Życie w zgodzie z własną naturą i rozwijanie swoich możliwości, o których mówi Arystoteles, odpowiadają poszerzeniu wolności poprzez edukację, dbanie o dobrobyt i rozwój w filozofii Sena. Okazuje się, że ów proces poszerzania wolności jest dłuższy i żeby mógł być spełniony w sposób zadowalający potrzebne jest zaplecze społeczne i minimalny poziom dobrobytu.

W ten sposób przechodzi Doktorant do rozdziału trzeciego i omawia problem ubóstwa traktowanego jako deprivację wolności. Przedstawia w nim ważniejsze działania i mechanizmy społeczne, które zwalczają głód. Podaje też konkretny przykład działania niewykształconych kobiet w Indiach, które utworzyły lokalne banki nasion i przyczyniły się do wzrostu gospodarczego swojego regionu. Owa innowacyjność była równocześnie okazją do stopniowych zmian kulturowych promujących równość i wzajemny szacunek wobec członków innych kast. Do realizacji tego zadania w szerszej perspektywie potrzebna jest w przyszłości infrastruktura publiczna w postaci zaplecza gospodarczego wraz z dostępem do edukacji i opieki zdrowotnej. Ten przykład podany przez Doktoranta wprowadza czytelnika w tok myślenia A. Sena, który wyraża przekonanie, iż zwalczanie ubóstwa nie może się opierać tylko na indeksach dochodowych, ale należy brać pod uwagę rozwój i poszerzanie zdolności człowieka. Zdolność do decydowania o własnych sprawach i twórcze rozwiązywanie problemów jest jednym z ważnych elementów dobrobytu człowieka.

W rozdziale czwartym Doktorant omawia zagadnienie rozwoju, który jest ściśle związany z urzeczywistnieniem wolności poszczególnych jednostek. Za A. Senem Doktorant podkreśla iż

celem rozwoju społecznego i ekonomicznego jest dobro człowieka. W dążeniu do niego nie idzie tylko o wzrost gospodarczy i ciągle podnoszenie realnych dochodów ale o rozwój ludzkich zdolności czyli rzeczywistych wolności człowieka. W tym miejscu pojawia się zmiana rozumienia rozwoju. Będzie on rozważany w perspektywie ekonomicznej oraz etycznej i brana jest pod uwagę ludzka sprawczość, godność, wartości i działalność kulturalna, które „stanowią integralną i aktywną część procesu rozwoju” (s. 118). Ważną rolę w tym procesie odgrywają instytucje publiczne. Mają one wspierać wybory i preferencje poszczególnych jednostek tak aby, zachowując zasady demokracji, dokonać adekwatnego wyboru w lokalnej społeczności.

Doktorant jest świadomy złożoności tego zagadnienia i przywołuje słynne „twierdzenie o niemożliwości” Kennetha Arrowa i argument o „niezamierzonych konsekwencjach” Adama Smitha i Friedricha Hayeka. W tym pierwszym przypadku idzie o mechanizmy podejmowania decyzji, które się opierają na ograniczonej bazie informacyjnej i mogą niekiedy prowadzić do niespójności. Natomiast w drugim przypadku omawianym szeroko przez Doktoranta występuje ważna kwestia związana z niezamierzonymi skutkami danej decyzji podjętej wspólnie przez obywateli i władze publiczne. Jednakże i te decyzje nie są w stanie objąć wszystkich elementów z zakresu życia gospodarczego i mechanizmów rynkowych czy praw obywatelskich oraz podstawowych dóbr społecznych. Każdy bowiem wybór i związane z nim działanie, ma bardzo wiele różnych konsekwencji, a tylko niektóre z nich są zamierzone przez podmioty działające. Przy omawianiu tej kwestii Doktorant wydobył istotne elementy w myśli A. Sena, które dotyczą relacji między wolnością indywidualną a wolnością społeczną. W konkluzji podaje, że „celem dla obu tych typów wolności musi być rozwój rozumiany nie tylko ekonomicznie (jako dobrobyt), lecz przede wszystkim jako proces dalszego poszerzania wolności w ogóle” (s. 139).

W ten sposób Doktorant przechodzi do piątego rozdziału, który jest trzonem całej rozprawy doktorskiej. Omawia w nim założenia filozoficzne A. Sena i ich wpływ na szczegółowe rozstrzygnięcia związane z wolnością w różnych sferach jej realizacji. Doktorant doszukuje się źródeł filozofii Sena w naturalizmie i liberalizmie szeroko pojętym. W naturalizmie obecny jest sekularyzm polityczny połączony z zaprzeczeniem religijnej legitymizacji władzy i odniesienia życia publicznego do porządku transcendentnego. Natomiast liberalizm pojmowany jest jako doktryna polityczna, „która za główny problem polityki uznaje ochronę i wzmacnianie wolności jednostki” (s. 140). W tym ujęciu rząd wydaje się być niezbędny by chronić jednostki przed krzywdą, ale w niektórych sytuacjach może równocześnie stanowić zagrożenie dla wolności

jednostki. W skrajnej wersji indywidualizmu może dojść do zaistnienia sytuacji gdzie wyakcentowane jest pierwszeństwo podmiotu wobec państwa. Doktorant podjął rzetelną analizę tej kwestii w ujęciu T Hobbesa, J. Locka i J. Rawlsa i przyjmuje rozwiązanie Sena, który osadza swoją antropologię w teorii publicznego wyboru, w którym uczestniczą poszczególne podmioty podejmujące decyzje w sposób racjonalny i zarazem niezdeterminowany przez państwo. Zdaniem Doktoranta Sen zbyt mocno podkreśla pluralizm, sprawczość i wybór w procesie realizacji idei demokracji. Dlatego też, dla Sena, wolność jednostki w niektórych okolicznościach wydaje się być ważniejsza niż sprawiedliwość. Tego rodzaju teorie liberalne – zauważa Doktorant – nie sprawdzają się w przypadku kryzysu ekonomicznego kiedy korporacje i banki chronią swoje zyski i indywidualny interes staje się dla nich ważniejszy niż dobro wspólne.

Dlatego w dalszej części rozważań, Doktorant przywołuje myśl Sena, który zachęca ludzi do wzajemnej współpracy z uwzględnieniem wartości etycznych w życiu gospodarczym. W ten sposób Amartyra Sen wprawdzie wpisuje się w liberalny nurt myślenia, ale poszerza jego rozumienie w kontekście społeczno-kulturowym gdzie kładziony jest nacisk nie tylko na wolność człowieka, ale także na jego odpowiedzialność za drugiego. I to odpowiedzialne działanie jednostki – zdaniem Sena – zmierza do celu jakim jest rozwój. Jednakże w momencie publicznej debaty i ustalenia hierarchii celów pojawia się wiele trudności. W pluralistycznym społeczeństwie jesteśmy świadkami dyskusji wokół wydatków budżetowych państwa, czy więcej środków przeznaczyć na obronność kraju czy na wzmocnienie opieki zdrowotnej i edukacji. Okazuje się bowiem, że ten mechanizm decyzyjny w demokracji nie zawsze jest wystarczający i oprócz wartości użytecznych musi on uwzględniać integralny rozwój człowieka bazujący nie tylko na jednej wartości jaką jest wolność, ale i na wielu innych wartościach.

Łatwo zauważyć pochodź myślowy Doktoranta w tej kwestii i powołanie się samego Amartya Sena na koncepcję dobra u Arystotelesa. Wtedy wolność w takim rozumieniu „nie jest dobra sama w sobie, lecz stanowi wartość, za sprawą której ludzie mogą się rozwijać, a w tym bezpośrednio wpływać na swoje życie oraz kształtować rzeczywistość” (s. 164 -165). W tym punkcie spotykamy się z ważnym wątkiem myśli Sena, w którym rozwój jest postrzegany jako poszerzanie wolności. Wielkość i oryginalność myśli Sena polega na tym, że swoją teorię filozoficzną przekształcił „w realne narzędzie gospodarczo-polityczne” (s. 174). Doktorant uchwycił te istotne elementy laureata Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii i podaje, że skupia się on bardziej na zdolnościach człowieka niż na jego potrzebach. Ponadto, wyakcentowanie

zdolności obejmuje biednych i bogatych a nie ogranicza się tylko do mieszkańców krajów ubogich. W tym celu Doktorant przytoczył najnowszą książkę Sena „Collective Choice and Social Welfare...” (2017) oraz znany artykuł z 1984 „Goods and People”. Podane są w nich argumenty za wyższością podejścia opartego na zdolnościach w stosunku do podejścia skoncentrowanego na podstawowych potrzebach gdzie zwolennicy tej teorii skupiają się na towarach i postrzegają ludzi „jedynie jako pasywnych i potrzebujących” (s. 175).

W sukcesywnym zgłębianiu tego zagadnienia, Doktorant zastanawia się nad wymiarem społecznym koncepcji wolności i rolą państwa w inicjowaniu i rozwijaniu wspomnianej teorii zdolności w sferze polityki publicznej. Konkretnie idzie o to, że państwo wspólnie z samorządami ma być podmiotem, który dba o sprawczość obywateli i promuje zdolności osób ubogich w realizacji projektów rozwojowych. Wtedy sami obywatele mogą poprawić „swoją (wspólną) jakość życia” (s. 179). Jednakże Doktorant jest ostrożny i podaje ważniejsze powody dla których rząd nie może pełnić głównej roli inicjatora tych zmian (s. 181). Może nim być m.in. to, iż w niektórych sytuacjach rząd jest zaangażowany w ideologię naruszającą podstawowe zasady demokratyczne, lub nie jest jedynym przedstawicielem wymiaru sprawiedliwości.

W dalszej części rozprawy Doktorant wykazał się rozważnym i zarazem krytycznym podejściem do omawianego zagadnienia i zwrócił uwagę na ograniczenia metodologiczne teorii zdolności w ujęciu Sena. Takim ograniczeniem jest labilność aksjologii w ujęciu Sena, bowiem trudno precyzyjnie wskazać, które zdolności mają większe znaczenie w realizacji rozwoju danej wspólnoty. Ponadto Autor rozprawy zauważa, że propozycja Sena dotycząca teorii zdolności ma charakter teoretyczny i trudno się w niej doszukać konkretnej listy z wykazem zdolności, które byłyby pomocne w mechanizmach decyzyjnych w szerszej skali a nie tylko w konkretnych społecznościach lokalnych. Podobnie przedstawia się sprawa z założeniami dotyczącymi społeczeństwa, które często jest deprecjonowane na rzecz rządu. Doktorant odnosi się krytycznie do poglądów Sena i uważa, że nie należy przeceniać roli władz krajowych i lokalnych, bowiem często duże niesprawiedliwości są spowodowane „przez globalny system gospodarczy, jego struktury instytucjonalne i rządzące nimi reguły” (s.190). Stąd należy się zajmować nie tylko dobrobytem ludzi (biedni, bogaci), ale występuje również pilna potrzeba badania przyczyn, które leżą u podstaw procesów i mechanizmów powodujących ową niesprawiedliwość.

Wracając do koncepcji rozwoju w ujęciu Sena, to uważa on iż wystarczy udostępnić ludziom minimum dobrobytu, edukację i wolność, to „za sprawą racjonalności wtedy będą oni

realizować swoją wolność w kierunku rozwoju rozumianego jako dalsze poszerzanie wolności” (s.193). Wprawdzie ten pogląd ma swoje źródło w antropologii liberalnej, gdzie kładzie się nacisk na aktywny udział poszczególnych jednostek w funkcjonowaniu systemu gospodarczo-społecznego, jednakże okazuje się, że jednostka nigdy nie działa sama a jej indywidualne wybory mają ważne a niekiedy nawet szkodliwe konsekwencje dla życia innych. Stąd jawi się potrzeba działania ze strony instytucji państwowych, które w oparciu o konsultacje społeczne mogą nie tylko rozszerzyć swobody jednostek ale przyczynić się również do tworzenia dobra wspólnego i pełnego rozwoju danej społeczności.

Na szczególną uwagę zasługuje podkreślenie przez Doktoranta roli i znaczenia „nieredukowalnych dóbr społecznych”, które przyczyniają się do wzrostu wolności i dobrobytu ludzi. Do tych dóbr możemy zaliczyć kody językowe, normy instytucjonalne, przynależność etniczną i praktyki kulturowe. Te dobra istnieją wtedy gdy są wspierane przez jednostki, ale to nie oznacza, że nie istnieją one poza indywidualnymi działaniami i decyzjami. Przykładem może być drużyna piłkarska, której wartość jest większa „aniżeli wartość działań poszczególnych jej członków wziętych pojedynczo” (s.201). Myśl tę rozwija Doktorant w oparciu o filozofię Paula Ricoeura i jego pojęcia „struktur wspólnego życia” gdzie występuje wyraźne połączenie między indywidualnymi działaniami a nieredukowalnymi dobrami społecznymi. Okazuje się, że w tej kwestii myślenie samego Sena ewoluowało, bowiem w końcowej fazie swojej twórczości odchodził nieco od indywidualizmu etycznego na rzecz szerszego społecznego kontekstu działalności człowieka.

Doktorant kończy swoją refleksję nad myślą filozoficzną Sena bardzo optymistycznie. Podkreśla rolę i znaczenie wolności w rozwoju pojedynczego człowieka jak i rozwoju oraz tworzenia dobrobytu w poszczególnych grupach społecznych. Wolność bowiem pozwala ludziom zwiększać możliwości i równocześnie pozwala im żyć tak jak chcą. Stanowi ona „narzędzie do rozwoju w tym sensie, że nie tylko wolne społeczeństwa osiągają rozwój, ile sam rozwój wymaga aktywności wolnych ludzi” (s. 221).

Uwagi krytyczne:

– Autor wprawdzie przeszedł w końcowej części pracy, z poziomu sprawozdawczo-rekonstrukcyjnego do własnej, pogłębionej refleksji filozoficznej i podał ogólne wskazania, jednakże są one zbyt teoretyczne i brakuje im praktycznych rozwiązań.

– W niektórych fragmentach pracy występuje wiele cytatów i przypisów na potwierdzenie dowodzonej tezy i nie zawsze im towarzyszy dokładna analiza tekstów cytowanych autorów. Należało jeszcze bardziej zdobyć się na odwagę samodzielnego myślenia i nie trzymać się kurczowo cytatów wybranych autorów. Widoczne to jest w początkowych rozdziałach pracy gdzie Autor nie wypracował jeszcze własnego i niezależnego stylu. Dlatego lektura początkowych rozdziałów była chwilami „ciężka”, ale w ostatnim rozdziale pracy Doktorant zdobył się na bardziej samodzielny i dojrzały styl oraz sposób myślenia i lektura wtedy była o wiele łatwiejsza.

– W Zakończeniu, które jest przemyślane i wnioski są w miarę dobrze wyartykułowane brakuje mi wyeksponowania w sposób wyraźniejszy głównych wątków i propozycji zawartych w rozdziale piątym, który jest bardziej autorski. Ponadto, Zakończenie z pewnością by zyskało, gdyby było w nim mniej wyrażen w czasie przeszłym typu: „celem niniejszej pracy było...”(s.229); „głównym problemem badawczym, nad którym pracował autor, było określenie....(s. 229); „w niniejszej pracy skoncentrowano się na....”(s. 234). Wnioski mają wypływać z treści całej rozprawy i można je podać w sposób bardziej wyważony i syntetyczny bez kolejnego jej streszczenia.

Uwagi pozytywne:

– W rozprawie Doktorant wykazał się jasnym tokiem myślenia. Praca cechuje się zwartym wywodem i w wielu miejscach zawiera własną refleksję Autora.

– Od strony redakcyjnej rozprawa zasługuje na pochwałę. Doktorant wykazał się przejrzystością myślenia. Ponadto, podjął się tematu ważnego i bardzo aktualnego. Uczynił to w sposób naukowo poprawny.

– Rzadko się zdarza, żeby w pracach doktorskich były podane definicje opisowe kluczowych pojęć omawianego tematu. Doktorant uczynił to w sposób bardzo rzetelny. Ponadto Autor rozprawy w sposób wyraźny przedstawia swoje myśli i łatwo odróżniamy poglądy Amartyi

Sena od poglądów samego Doktoranta. W wielu pracach te poglądy się „zlewają”. Doktorantowi udało się uniknąć tych błędów.

– Przedłożona rozprawa doktorska zawiera wiele nowych treści poznawczych z zakresu filozofii społecznej i relacji między etyką i ekonomią. Na szczególną uwagę zasługuje wydobycie związku między rozwojem, wolnością i ekonomią dobrobytu. Doktorant nie pominął kwestii ubóstwa – tak ważnej w filozofii Sena – i wskazał możliwości zmniejszania go poprzez wzmocnienie edukacji i wolności obywateli lokalnej społeczności. Równocześnie podkreślił rolę i znaczenie „nieredukowalnych dóbr społecznych”, które przyczyniają się do wzrostu wolności i dobrobytu ludzi.

– Godność osoby ludzkiej, jej wolność i sprawczość w powiązaniu z kontekstem społeczno-kulturowym, stanowią dobrą bazę wyjściową do dalszych badań w tej dziedzinie.

– Bibliografia jest starannie dopracowana według odpowiednich kryteriów. Przypisy są poprawne i świadczą o dużej erudycji. Doktorant zaznajomił się z głównymi tekstami wybranych autorów w tej dziedzinie w języku angielskim i polskim a także z licznymi publikacjami w obrębie literatury pomocniczej. Ponadto wykazał się dużą erudycją i porusza się swobodnie w filozoficznej literaturze w tej dziedzinie. Na pozytywną uwagę zasługują samodzielne tłumaczenia niektórych tekstów przez samego Doktoranta.

– Należy podkreślić odwagę myślenia Doktoranta i częściowe utożsamianie się z poglądami Amartyi Sena oraz innych autorów z równoczesnym krytycznym spojrzeniem na nie.

– W trakcie lektury rozprawy doktorskiej nasunęły się różne **pytania**. Przedstawię niektóre z nich:

1. W rozdziale piątym Doktorant zatytułował paragraf 2: „Wartości jako dyskurs publiczny”. Omawia w nim wolność i pisze, że „wolność (...) nie jest dobra sama w sobie, lecz stanowi wartość, za sprawą której ludzie mogą się rozwijać (...)” ss.164 -165). Interesuje mnie relacja typu: wolność a dobro; wolność a wartość. Na ile aksjologia M. Schelera może być pomocna w dyskursie z ponowoczesną myślą filozoficzną, podkreślającą centralne miejsce człowieka i jego niezależność w tworzeniu zasad i wartości moralnych?

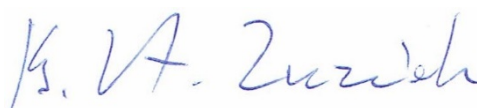
2. Koncepcja „nieredukowalnych dóbr społecznych” w ujęciu Ch. Taylora, oraz pojęcie „struktur wspólnego życia” P. Ricoeura, które przyczyniają się do wzrostu wolności i dobrobytu ludzi, są bardzo podobne do siebie. Proszę je zestawić ze sobą i rozwinąć główne wątki w nich zawarte.

Wniosek końcowy

Przedłożona rozprawa doktorska Pana mgra Łukasza Bartkowicza, dzięki pogłębionej oraz merytorycznej poprawności z równoczesnym wkładem w wybranej dyscyplinie filozoficznej, spełnia wymagania stawiane pracom doktorskim. W oparciu o dostępną literaturę w języku polskim i angielskim w tej dziedzinie, Doktorant uporządkował ten materiał i postawił wyraźną tezę rozprawy i konsekwentnie ją realizował w trakcie swoich wywodów. Tego rodzaju cel badawczy wymaga erudycji, metodologicznego uporządkowania tematu i samodzielnego myślenia. Doktorant wywiązał się z tego zadania bardzo dobrze.

Mając na uwadze powyższe zalety pracy stwierdzam jednoznacznie, że przedłożona do oceny merytorycznej i formalnej, dysertacja doktorska Magistra Łukasza Bartkowicza, spełnia wszystkie wymagania stawiane rozprawom doktorskim określone przez obowiązującą ustawę o szkolnictwie wyższym. Uważam, że Doktorant przedstawił w sposób wystarczający rozwiązanie badanego problemu naukowego. Ponadto wykazał się dobrą wiedzą w dyscyplinie naukowej filozofia, zwłaszcza w etyce i filozofii społecznej. Jestem przekonany, że publiczna obrona pracy doktorskiej będzie bardzo dobrą okazją do wyeksponowania wiedzy, kompetencji i umiejętności komunikacji Doktoranta. **Z pełnym przekonaniem wnioskuję zatem do Rady ds. Stopni Naukowych Akademii Ignatianum w Krakowie o dopuszczenie Pana mgra Łukasza Bartkowicza do dalszych etapów przewodu doktorskiego.**

Kraków, 26. 03.2021 r.



Ks. prof. dr hab. Władysław Zuziak